

Emil Pražák

Poznámky k otázce postavení estetické funkce
ve středověkém náboženském umění

Zabýváme-li se po určitou dobu středověkými památkami s náboženskou tematikou, jednoho dne si patrně položíme otázku obsaženou v nadpisu těchto poznámek. Začneme o ní uvažovat, vycházíme při tom asi nejdříve z materiálu, který nás k ní přivedl, potom zvažujeme analogie z některých dalších žánrů soudobého písemnictví i z jiných odvětví středověkého náboženského umění nebo umění sloužícího náboženským, resp. církevním účelům, připojíme si též historické osudy některých památek i celých kategorií uměleckých výtvo-
rů a to vše konfrontujeme s názory a soudy o středověkém umění, s nimiž jsme se už setkali, až dospějeme k určitým poznatkům spíše než k závěrům, ale ani ty nejsou prosty rozporů a pochybností.

Vzhledem k charakteru křesťanského náboženství, jež pronikalo celým životem středověkých lidí, vzhledem k vládnoucí úloze, jíž dosáhla církev ve společnosti středověké Evropy, zdá se jen samozřejmé, že ve výtvorech náboženského umění zaujímala dominantní postavení funkce náboženská. Šlo o výtvo-
ry, které byly výrazem, nezdá se, že by byly i zbožným vy-
znáním náboženských citů svých původců, namnoze vznikaly přímo pro účely církve a na její popud. V estetické funkci, pokud ji jednotlivým výtvorům přiznáme, je proto možno spatřovat jenom něco podřazeného, akcesorního, nadbytečného,

bez čeho by se náboženská funkce mohla docela dobře realizovat. Dovedeme přece poukázat i na projevy, z nichž lze usuzovat, že estetická funkce mohla být dokonce na překážku náležitě realizaci funkce náboženské, odvádějíc pozornost od jádra k slupce, od obsahu a smyslu k formě jeho vyjádření, takže mohla být pocíťována jako nežádoucí, vzbuzovat tendence k svému potlačení nebo přímo vymýcení.

Jestliže estetické funkci takto vyhradíme postavení pouhé podřízenosti vůči dominující a řídící funkci náboženské, můžeme se snad uchýlit i k obdobě s příslovečným poměrem středověké filozofie k teologii a estetickou funkci označit analogicky za nic víc než za služku funkce náboženské.

Můžeme však dojít ještě dále a nepřiznávat estetické funkci ve sledované oblasti ani toto postavení. Umělecké výtvary zde přeci vznikaly k boží oslavě a chvále nebo jako nástroj komunikace s Bohem až po mystické spojení s ním - nejde tedy jen o nedorozumění, snažíme-li se spatřovat v nich též uplatnění zřetele k estetickému působení (snad proto, že esteticky působí na nás(? Nevycházíme z nehistorických premis, jestliže se domníváme, že ne-li v záměru středověkých objednatelů nebo stavebníků, tedy aspoň v záměru původců památek náboženského umění byl také tento zřetel nutně zastoupen? Byli přece všichni lidmi téže doby, jejíž hodnotový systém byl docela jiný, třebaže nám dnes stěží pochopitelný. O lidského vnímatele jim nešlo, o estetické působení svých výtvorů neusilovali, ani o ně nedbali, smyslem díla jim byla oslava Boha a cílem zasloužení

spásy, prostředkem pak snaha o dokonalost díla, jaké jen byli schopni.

A přece: pokud středověkým památkám s náboženskou tematikou, památkám sloužícím náboženským účelům, přiznáváme charakter uměleckých děl a máme vzhledem k době, pro niž byla vytvořena, pokládat jejich estetickou funkci za podřízenou, sloužící toliko povždy dominantní funkci náboženské, nebo dokonce připustit, že zřetel k uměleckému působení zde vůbec nebyl uplatněn, můžeme přicházet do rozpaků.

Bylo tomu skutečně tak? Byla tato díla opravdu vytvářena pouze k boží slávě, takže ruku jejich původců vedlo úsilí o dokonalost výtvorů, nikoli zřetel k estetickému působení na lidského vnímatele? Příklad dokonale a do detailů provedených plastik osazených na gotických katedrálách v takové výši, kam lidské oko nedohlédne a zblízka je prakticky nikdo nespátří, může být o tom dokladem. Ovšem jen tak dlouho, dokud si nepřipomeneme plastiky rozestavené na atikách pozdějších paláců, situované někdy v téže výši, přičemž jejich estetická - a to jediné estetická - funkce je tu nesporná. Ale také ony, jednou sneseny na zem, mohou udivovat dokonalostí a detailností sochařského provedení (při provedení jen náznakově by denou původní funkci plnily stejně), jako by už při svém vzniku byly určeny pro pohled zblízka.

Pokud jde o tendence k potlačení či dokonce vymýcení estetické funkce, zejména z kultovních projevů a prostorů - o tendence, které vystupovaly v různých dobách, na různých

místech a v různé síle, s různým trváním i nevelkým úspěchem, nejsou ony samy svědectvím o tom, že i tehdejší lidé si nejen přítomnost, ale samu existenci estetické funkce uvědomovali? Nezáleží zde na tom, jak jí sami u sebe označovali, nebo jaký k ní zaujímali postoj. Nejde zde také o to, s jakým stanoviskem k ní se můžeme setkat u středověkých autorit. Jde o zřetel původců uměleckých výtvorů k jejich vnímatelům a o to, jaké svědectví v tomto směru reakce vnímatelů poskytuje.

Lze pak u středověkých památek náboženského umění s jistotou vylučovat uplatnění zřetele k estetickému působení, byť jen na vnímatele pouze potencionálního? A je zde vůbec třeba odkazovat estetickou funkci vždy do podřízeného postavení vůči funkci náboženské? Můžeme se tázat i dále. Proč si klademe otázku poměru funkcí právě u náboženského umění? Uvažujeme-li právem o vztahu funkcí v duchovní, tedy náboženské lyrice, dopustíme se přílišné vulgarizace, jestliže si položíme otázku, proč analogicky neuvažujeme o tom, zda také v milostné, tedy světské lyrice může být dominantní i jiná funkce než estetická? Aspoň určitou analogičnost tu sotva můžeme popírat - není přece rozhodující, komu jsou dané projevy adresovány, kdo je v nich adorován a oslavován. Sama genetická interference středověké duchovní a milostné lyriky není náhodná.

Jaké postavení tedy vlastně zaujímala estetická funkce ve středověkém náboženském umění?

Schůdnou cestu k odpovědi ukazuje patrně Mukařovského

upozornění na to, že důslednou diferenciací funkcí v umění středověká společnost neznala. Práce, kde se s upozorněním setkáváme,¹ obsahuje ovšem mimo jiné ještě jiná zjištění pro naši otázku podnětná², třebaže k ní není speciálně zaměřena³.

Ponechme stranou míru platnosti uvedeného upozornění - podstatné je, že nedůsledná diferencovanost funkcí je právě náboženskému umění skutečně vlastní a objasňuje, jak se zdá uspokojivě, rozpornost jeho povahy. Jakmile jsme si toto uvědomili, nezbyvá, než se po naznačené cestě vydat. Kam nás dovede, zda k cíli alespoň přijatelnému, shledáme snad v další poznámce, kde se nejdříve přesvědčíme o její schůdnosti na konkrétním jednoduchém příkladu.

Nejjednodušším - zároveň však geneticky nejstarším, a proto svým způsobem základním - útvarem křesťanské náboženské lyriky je modlitba, reprezentovaná především souborem skladeb liturgických. Je to útvar, o němž - pro úzkou specifickou určení a užívání - zpravidla v souvislostech středověké lyriky příliš nepřemýšlíme a ocitá se tak pro nás na samém okraji literatury. Nepochybně také proto, že mnohdy nepřihlížíme k jeho žánrové vyhraněnosti a chápeme pak modlitbu značně široce, zahrnující pod toto označení nejrůznější formy pobožnosti, jak se s tím setkáváme i v odborných textech. Přiznáváme-li vůbec tomuto útvaru, tak číře a nejvlastněji náboženskému, také funkci estetickou, jeví se nám sotva jinak než jako zanedbatelná. Jde tedy o útvar, na němž lze pro uvedené vlastnosti nejvhodněji demonstrovat vzájemný vztah funkcí při jejich

nedůsledné diferenciaci.

Konstitutivní prvek modlitby představuje prosba adresovaná Bohu (v modlitbách liturgických) nebo k světcům, ale ne každá taková prosba je zároveň modlitbou. Je jistě možné vyjádřit prosbu za déšť prostředky sdělovacího jazyka: Pane Bože, dej, ať zaprší. Uvedeme-li^{ji} bez jakéhokoliv kontextu, lze v ní stěží postihnout byť jen stopovou přítomnost estetické funkce. S obdobou takto formulované prosby se ovšem ve středověkých modlitbách nesetkáme. Jestliže měla mít prosba naději na vyslyšení, bylo přirozeně v zájmu mluvčího, aby si adresáta prosby naklonil už její přiměřenou formou, místo aby vystavoval se jeho lhostejnému poměru - po zásluze lhostejnému vzhledem k nevhodně vyjádřené prosbě, neodpovídající vztahu tvora k tvůrci, hříšníka k světcu. Uvedenou prosbu nemůžeme samozřejmě ani za modlitbu považovat. Z nesčetného množství liturgických modliteb, které byly ostatním pochopitelně vzorem, je neopak zřetelně patrné, že jejich původcům nešlo o pouhé dorozumění s adresátem prosby, a proto se nespokojovali prostředky sdělovacího jazyka, ale nejinak než jiní slovesní umělci vždy usilovali přednášené prosby ozvláštnit záměrným výběrem slov, jejich nevšedním uspořádáním i zdůrazněním rytmického členění, aby i na prostoru tak malém vynikly zvukové kvality projevu, už proto, že se většinou muselo počítat s jeho zpívaným přednesem. Výsledkem bývaly drobné skladby, jejichž jazyková výstavba byla značně složitá. Jako příklad si uveďme prosbu za déšť, tentokrát v podobě liturgické modlitby:

Da nobis, quæsumus , Dòmine, plùviam salutàrem:
et àridam
terrae fàciem fluèntis caelèstibus dignànter infùde.
(Dej nám, prosíme, Pane, spasného deště a vyprahlou
nebeskými proudy milostivě zavlaž.)⁴
tvář země

Užití naznačených prostředků ozvláštnění vyvolávala tak bytostná povaha modlitby samé. Ale nebylo jen úlohou jejich estetické funkce, aby napomáhala plnému nebo plnějšimu uplatnění funkce náboženské, ani přímo její realizaci; tutéž úlohu zde plnila i náboženská funkce vůči estetické. Je z toho zřejmé, jak stěží lze jednu z obou funkcí oddělovat od druhé. Každá z nich přestává být autonomní, je na druhé závislá, ale přesto k jejich integraci nedochází.

Platnost tohoto vztahu, charakterizovaného vzájemnou závislostí funkcí, se ovšem neomezuje pouze na jednoduchý útvar, u něhož jsme se právě zastavili. Jeho platnost můžeme rozšířit i na útvary složitější a konečně na celou oblast středověkého náboženského umění, právě proto, že nedůsledná diferencovanost funkcí je mu vlastní. Estetická funkce je tu nezbytná, aby se mohla žádoucím způsobem realizovat funkce náboženská, stejně jako ona je nezbytná pro žádoucí realizaci funkce estetické. Adekvátní realizace jedné vyžaduje přítomnost druhé.

- Lze ještě mluvit o období se vztahem středověké filozofie k teologii? Teologie měla jako nic jiného ve středověkém kontextu zaručenu samostatnou existenci. Službu, pomoc filozofie přijímala, někdy i vítala, ale nepotřebovala ji. A už vůbec ne k vlastní realizace. O jakékoli období

proto mluvit nemůžeme. Poslední poznámkou se znovu vrátíme k tendencím estetickou funkci v náboženské oblasti potlačit nebo ji odtud vymýt. Je na nich totiž pozoruhodná - už jsme se toho letmo dotkli - že vlastně nikdy nebyly plně ani trvale úspěšné. Potlačena v jednom směru, rozžila se estetická funkce záhy v jiném. Reformací vypuzena z chrámu, když jí byla odepřena účast na utváření jeho prostor i na obřadu, vrátila se tam v podobě lidové duchovní písně, již reformace sama doširoka otevřela dveře.

Mohlo by to být pokládáno za svědectví o značné dynamičnosti estetické funkce, ale - aniž jí chceme popírat - jde ve skutečnosti o nutný důsledek její vazby s funkcí náboženskou, vazby, která tu i onu zbavovala samostatnosti v zájmu náležitě realizace každé z nich.

Vzhledem k tomu není překvapující, že ani středověkým lidem, třebaže si právě onu vazbu neuvědomovali, nebyla estetická funkce něčím svébytným. Pokud ji registrovali, třeba jen pocitově, mohla se jim pro svou neurčitou vymezenost stávat i komponentem čehosi, co mělo vlastnosti šířícího se zlořádu - ať už skutečného nebo domnělého -, kdy umělecké výtvořby byly zahrnovány mezi produkty přepychu a rozmařilosti. Proto také tendence namířené proti něčemu takto neurčitě vymezenému nezasahovaly a nemohly zasahovat estetickou funkci v její podstatě, nýbrž pouze její inkriminované projevy. Ale nejen to. Každý pokus o její potlačení v náboženské oblasti přinejmenším citelně oslaboval to, co zde bylo od ní očištěno, ve vlastní náboženské funkčnosti. Estetickou funkci muselo být tedy

umožněno, aby se uplatnila jinak, aby tak oslabení bylo na jiné straně vyrovnáno.

Poznámky

- 1) Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty (v souboru: Jan Mukařovský, Studie z estetiky, Praha 1966, str. 21)
- 2) Mukařovský zde dochází dokonce k závěru (str. 24), že v "církevním umění existují zároveň dominantní funkce dvě", což by na položenou otázku odpovídalo přímo, ale říká-li hned dále, že "jedna, náboženská, činí z druhé, estetické, prostředek své realizace", znamená to, že estetická funkce takto přece jen svého podřízeného postavení nepozbývá.
- 3) Totéž platí o studii Místo estetické funkce mezi ostatními (v témže souboru).
- 4) Český překlad zvukové kvality originálu ovšem nereprodukuje (a stěží může); aby byly i zde patrné, je v citovaném latinském textu ponecháno značení přízvuků (u slov více než dvojslabičných), v novějších vydání liturgických textů běžné, stejně jako dvojtečka, která dělí text na dvě části, protože po hudební stránce jde o recitativ na témže tónu s melodickým úryvkem upostřed, na nějž znaménko upozorňuje. Každá z obou částí je kromě toho zakončena rytmičkou klauzulí; před dvojtečkou je to cursus velox, na konci cursus planus.